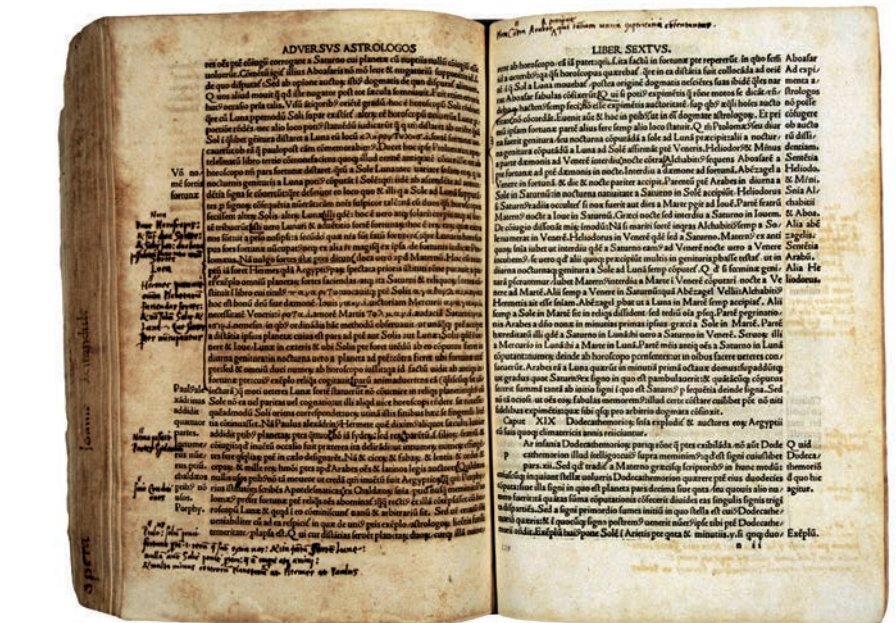

KONSERWACJA ZABYTEKÓW PIŚMIENICTWA w Bibliotece Narodowej

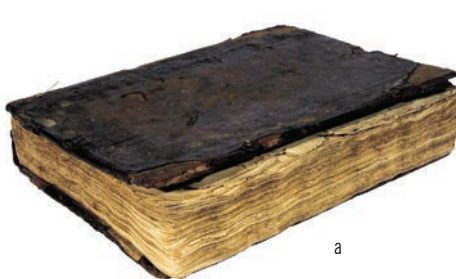
W działalność na rzecz ochrony zbiorów bibliotecznych zasadnicze znaczenie mają zabiegi profilaktyczne, skoncentrowane na przewidywaniu zagrożeń i zapobieganiu różnorodnym czynnikom powodującym degradację materiałów. W ostatnich latach powstają programy rządowe i międzynarodowe strategię, tzw. kompleksowej konserwacji zapobiegawczej, w których uczestniczą coraz szersze kręgi osób odpowiedzialnych za stan zachowania dóbr kultury gromadzonych w muzeach, bibliotekach i archiwach.

Działania te zwane są także konserwacją pasywną, gdyż skierowane są na otoczenie zbiorów i mają na celu zapewnienie im bezpieczeństwa i jak najlepszych warunków przechowywania oraz trwania w przyszłości.

W przeciwieństwie do działań zapobiegawczych tzw. aktywna konserwacja dotyczy bezpośredniej ingerencji w strukturę poszczególnych obiektów i jest jednym z końcowych elementów całego systemu opieki konserwatorskiej nad zbiorami, często przyrównywanym z intensywnym leczeniem czy nawet reanimacją. Prace te mają charakter twórczy i realizowane są po wnikliwej analizie zabytku, popartej wynikami wielu specjalistycznych badań, szeroką wiedzą z dziedziny historii kultury i sztuki oraz dawnych technik i technologii. W Zakładzie Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych Biblioteki Narodowej każdego roku przeprowadzane są różnego rodzaju prace konserwatorskie przy około 1200 obiektach. Są wśród nich zabytkowe rękopisy, kodeksy, stare druki, kolekcje rysunków, grafiki, zbiory kartograficzne, druki i rękopisy muzyczne, plakaty, dokumenty życia społecznego i inne. Przy wyjątkowo cennych, bardzo zniszczonych czy nietypowych obiektach, ważniejsze decyzje dotyczące zakresu ingerencji konserwatorskiej podejmowane są komisyjnie, przy współudziale bezpośrednich opiekunów zbiorów, historyków, mikrobiologów i chemików. Narady poprzedzane są wykonaniem niezbędnych badań, wnikliwą analizą stanu zachowania materiałów i przyczyn destrukcji poszczególnych elementów zabytku. Na tej podstawie, indywidualnie dla każdego obiektu, podejmowane są dalsze decyzje dotyczące wyboru odpowiedniej metody postępowania.

Inkunabat Omnia opera przed konserwacją i po konserwacji

a

b

c

Inkunabul Biblia cum postillis przed konserwacją (a, b). Okładka przednia w zrekonstruowanej oprawie (c).

Celem działań konserwatorsko-restauratorskich jest przede wszystkim ustabilizowanie i wzmocnienie zdegradowanych w procesie starzeniowym materiałów, ale także przywrócenie zniszczonym obiektom funkcji użytkowych i estetyki, zbliżonej w miarę możliwości do pierwotnego stanu.

Obecnie coraz częściej preferowana jest tzw. restauracja zachowawcza, eksponująca

autentyczne walory zabytków kultury. Zgodnie z tymi tendencjami w Zakładzie Konserwacji, poza pełną konserwacją, wykonywane są także zabiegi traktujące zachowawczo zabytkową materię. Wybór właściwego rozwiązania jest zawsze bardzo trudny. W niektórych przypadkach zadowalające efekty można osiągnąć ograniczając ingerencję konserwatorską do niezbędnego minimum, w in-

nych muszą być podejmowane bardziej drastyczne działania, adekwatne do potrzeb użytkowych, dydaktycznych czy estetycznych zabytkowego dzieła. Ważne jest, aby wszelkie zmiany wprowadzane w strukturę zabytku podczas prac restauratorskich były uzasadnione, rzetelnie udokumentowane i poparte badaniami. Poddawane podczas prac decyzje o usuwaniu zdegradowanych, oryginalnych elementów, rekonstrukcji ubytków lub pozostawieniu późniejszych przeróbek mają zasadniczy wpływ na ostateczny wygląd zabytkowego obiektu po restauracji, często budzą także wiele kontrowersji.

W ostatnich latach w Zakładzie Konserwacji wykonano konserwację wielu bardzo cennych rękopisów na pergaminie ze zbiorów Biblioteki Narodowej, m.in.: *Testamentum Novum* z IX w., *Psalterz Wilanowski* z XIII w.; *Cosmographiae* Ptolomeusza – tom I i II z XV w., *Mszal* Erazma Ciolka z XVI w., *Biblia vet. et novi test.* z XV w. Konserwowane były również średniowieczne rękopisy na papierze czerpanym, m. in.: *Mszal – Breviarum* z XV w. oraz *Triod cvetnaja* z końca XVI w., w języku cyrylicim; rękopisy na pośliskim „kwaśnym papierze” ze spuścizny Cypriana Kamila Norwida, a wśród nich *Kleopatra* i *Cezar*, *Za kulisami*, *Kartki z pamiętników*, *Listy i wiersze* oraz rękopisy muzyczne Fryderyka Chopina i Karola Szymanowskiego.

Pośród konserwowanych w ostatnim okresie druków wymienić można kilka XV-wiecznych inkunabul w oryginalnych, skórzanych oprawach: *Vita Christi...* z 1474 r., *Elucidarius scripturarum...* z 1476 r., *Sermones de sanctis...* z 1478 r., *Tudeschis Nicolaus...* z 1480 r. oraz stare druki: *Psalter* Jana Kochanowskiego z XVI w., *Catalogus...* z XVII w.; wiele druków muzycznych i broszur wilanowskich, a także cenne dokumenty życia społecznego z XIX i XX w.

Z różnorodnych zbiorów ikonograficznych trafiły do konserwacji cykle unikatowych rysunków C. K. Norwida, J. Matejki, W. Smuglewicza; rysunki i grafiki z Kolekcji Schaffgotschów i Krasieńskich oraz albumy z Kolekcji Wilanowskiej. Konserwacji podda-

a

b

Biblia cum postillis, zniszczone karty druku (a) i karty druku po konserwacji (b)

ny został także zbiór XVI-wiecznych grafik Jana Ziarnki, album Grottgera i dzieła innych współczesnych artystów. Przeprowadzono również prace przy bardzo zniszczonym 3-tomowym atlasie *Nuovo Atlante Geografico Universale...* G. M. Cassiniego, z 1788–1801 r., zawierającym ponad 200 kolorowanych ręcznie map oraz przy wielu afiszach i plakatach XIX–XX-wiecznych.

Poza pracą na rzecz Biblioteki Narodowej, konserwatorzy z ZKZB uczestniczą również w przedsięwzięciach związanych z pomocą innym bibliotekom w kraju i za granicą. Współpracę w tym zakresie podjęto z Biblioteką Polską w Paryżu i w Londynie, z Muzeum Księży Marianów w Fawley Court pod Londynem. Dzięki inicjatywie Ministerstwa Kultury pomoc zaoferowano także zniszczonej wojną Chorwacji. W latach 1999–2005 do Zakładu Konserwacji przywiezione zostały trzy zniszczone druki z Dubrownika i Trogiru.

Książnica w Dubrowniku powierzyła polskim konserwatorom inkunabuł *Omnia opera* (I, II) Pica della Mirandoli, wydany w Wenecji w 1498 r. Zawartość druku stanowią teksty o tematyce teologiczno-filozoficznej, pisane w języku łacińskim przez włoskiego filologa i humanistę, żyjącego w drugiej połowie XV w.

Wnikliwe oględziny zabytkowego druku umożliwiły stwierdzenie, że księga ta, mimo dużych zniszczeń, nie była nigdy przeprowiana czy reperowana. Przetrwiała do naszych czasów w swej pierwotnej formie i miała cechy charakterystyczne dla książek powstałych w Wenecji na przełomie XV i XVI w. Wydrukowano ją na 262 kartach (131 arkuszach) papieru czerpanego, o wymiarach 31,2 x 21,5 cm. Blok złożony w 45 składek uszyty został lnianymi nićmi, przy zastosowaniu trzech podwójnych zwięzów rzemiennych i oprawiony w tzw. mniszą (klasztorną) oprawę z drewnianymi okładkami spiętymi klamrami. Ciemnobrązowa skóra pokrywająca grzbiet i partie okładek ozdobiona została „ślepy” tłoczeniami.

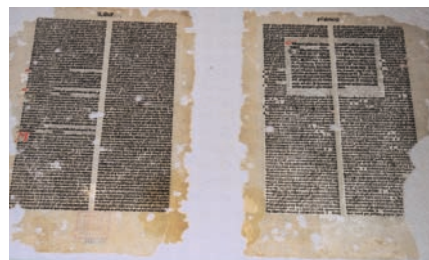
Zniszczenia inkunabułu miały różnorodny charakter. Przede wszystkim zachowana we fragmencie oryginalna oprawa uległa liczny, mechaniczny uszkodzeniu. Całkowicie oderwała się od bloku na skutek pęknięcia wszystkich rzemiennych zwięzów w przegubach okładek. Deski użyte na okładki popękały, obszerne, zewnętrzne czę-

ści okładek wraz z klamrami zostały odlamane i zaginęły. Natomiast na kartach księgi widoczne były zmiany chemiczne w papierze (brunatne przebarwienia) oraz daleko posunięta destrukcja w licznych zapiskach na marginesach kart, spowodowana wżerami atramentowymi.

Po przeanalizowaniu rozmiaru zniszczeń, zaproponowane zostało wykonanie pełnej konserwacji wszystkich kart inkunabułu w celu powstrzymania degradacji papieru, a także odtworzenie oryginalnej, mniszej oprawy, łącznie z rekonstrukcją brakujących fragmentów drewnianych okładek i całkowicie zniszczonych metalowych zapięć. Proponując taki tok postępowania, zamierzaliśmy przywrócić drukowi jego pierwotne walory użytkowe i estetyczne, zachowując wszystkie niepowtarzalne cechy stylowe oraz warsztatowe okresu i kręgu, w którym księga powstała. Program uzyskał akceptację Dyrekcji Książnicy w Dubrowniku.

Prace restauratorskie poprzedzone zostały wykonaniem dokumentacji opisowej i fotograficznej oraz przeprowadzeniem badań mikrobiologicznych; fizykochemicznych papieru i użytych materiałów; określających stan zachowania skóry oraz drewna zastosowanego na okładki w oprawie inkunabułu. Tego typu badania są nieodzownym elementem profesjonalnej konserwacji. Umożliwiają poznanie techniki wykonania obiektu i ustalenie przyczyn destrukcji materiałów, a tym samym ułatwiają dobór odpowiednich metod i technik konserwatorskich, dostosowywanych zawsze indywidualnie do każdego zabytku.

Konserwacja kart została rozpoczęta od rozłożenia bloku na poszczególne arkusze i wykonania prób umożliwiających przeprowadzenie kąpieli. W wyniku prób wszystkie zapiski atramentowe zabezpieczono dziesięcioprocentowym klejem „Klucel G” w roztworze alkoholu. Dopiero po tym zabiegu można było wykapać dwukrotnie karty w odżelazionej wodzie o temperaturze ok. 60° C. Konieczne było także odkwaszenie papieru. Na wszystkie karty naniesiony został roztwór wodorotlenku wapnia $\text{Ca}(\text{OH})_2$. Wyniki przeprowadzonych pomiarów podniosły się z poziomu pH 5,5–6,7 (przed konserwacją) do pH 7,1–7,4, czyli zbliżone były do odczynu obojętnego. W celu wzmocnienia struktury papieru, odkwaszone karty przeklejo-
dwuprocentowym roztworem wodnym me-

Karty inkunabułu podczas uzupełniania ubytków

Szycie bloku z zachowaniem cech pierwotnej konstrukcji

Polączenie bloku z drewnianymi okładkami

Druk kartograficzny. Mapa przed i po konserwacji

tylocelulozy „Methocel MC”. Następnie drobne ubytki w kartach uzupełniono papierem japońskim – większe masą papierową, przedarcia i zapiski, w których występowały wżery atramentowe podklejono cienką bibułą japońską. Do klejenia stosowano kłajster z krochmalu pszennego z dodatkiem Aseptiny M. Po tych zabiegach wszystkie karty umieszczone zostały w prasie i po około 2 tygodniach stabilizacji można je było złożyć w blok, zachowując pierwotny układ i budowę składek. Zgodnie z przyjętym programem, zakładającym odtworzenie charakterystycznych cech konstrukcyjnych inkunabułu, książka została zszyta lnianymi nićmi na 3 rzemienie rozstawione na grzbiecie, dokładnie w miejscach oryginalnych zwińzów.

Kolejnym etapem prac była rekonstrukcja zniszczonej oprawy. Przeprowadzona analiza zachowanych fragmentów drewnianych okładek wykazała, że oryginalne deski zostały wycięte z drewna bukowego, ze sfery pnia w pobliżu sęka, charakteryzującej się słabszą strukturą i nieregularnym przebiegiem włókien. Przypuszczalnie ta wada była przyczyną pęknięć i odłamania dużych fragmentów

okładek. W związku z tym zmieniona została pierwotna koncepcja, w której miały być wykorzystane do rekonstrukcji oryginalne fragmenty okładek i podjęto decyzję o wykonaniu nowych, stabilnych okładek z drewna bukowego. Na podstawie śladów po klamrach spinających oprawę, widocznych na fragmentach zachowanych okładek, odtworzono ich kształt i wielkość. Przed wykonaniem okładek i klamer wszystkie szczegóły dotyczące rekonstrukcji oprawy zostały skonsultowane z ekspertami z Książnicy w Dubrowniku i uzyskały ich akceptację.

W zrekonstruowanej oprawie inkunabułu odtworzony został sposób łączenia okładek z blokiem oraz kapitalki wyszywane zieloną i czerwoną nicią jedwabną. Oryginalna skóra zdobiona tłoczeniami, po wykonaniu niezbędnych zabiegów konserwatorskich, została ponownie naklejona na grzbiet i powierzchnię okładek. Oprawę spięły trzy mosiężne klamry zamontowane przy górnej, dolnej i bocznej krawędzi okładek, z zachowanym, charakterystycznym dla opraw weneckich, odwrotnym układem zapięć. Po konserwacji inkunabułu umieszczony został w pudle ochronnym z wysuwaną

szufladką przeznaczoną na przechowywanie oryginalnych fragmentów desek i więzów oddzielonych podczas prac restauratorskich.

Oficjalne przekazanie księgi wraz z dokumentacją konserwatorską odbyło się 28 czerwca 2000 r., w Pałacu Prezydenckim w Warszawie, w obecności prezydentów: Chorwacji, Stepe Mesića i Rzeczypospolitej Polskiej, Aleksandra Kwaśniewskiego oraz ministra spraw zagranicznych prof. Bronisława Geremka. Przedsięwzięcie to zyskało wówczas duże uznanie, było także okazją do zaprezentowania osiągnięć polskich konserwatorów na forum międzynarodowym.

Kolejnym, cennym zabytkiem piśmiennictwa, przywiezionym do Biblioteki Narodowej z Chorwacji we wrześniu 2003 r., był także inkunabuł *Biblia cum postillis* Nicolai de Lyra, P. II, wydany w Wenecji w 1481 r. Obiekt należał do zbiorów Biblioteki im. Garagnin-Fanfogna Muzeum Miasta Trogir. Biblia została wydrukowana czarną farbą na 260 kartach papieru czerpanego, o wymiarach 31,5 x 22,2 cm. Druk o układzie typograficznym *modus modernus*, z tekstem komentowanym, ozdobiono inicjałami ręcznie malowanymi w kolorze czerwonym i niebieskim. Inkunabuł miał oryginalną XV-wieczną skórzaną oprawę z drewnianymi okładkami.

Księga była bardzo zniszczona, nosiła ślady żerowania owadów i brunatne cacieki po zalaniu, lecz mimo złego stanu zachowania, blok druku przetrwał do naszych czasów w całości, natomiast w reperowanej w późniejszym okresie oprawie nie zachowały się: oryginalny skórzany grzbiet, szyte kapitalki i cztery zapięcia w okładkach. Także na skutek pęknięcia rzemiennych zwińzów w przegubach okładek zniszczona została konstrukcja połączenia bloku z oprawą.

Po przeanalizowaniu stanu zachowania inkunabułu, tak jak w przypadku obiektu z Dubrownika, przyjęto koncepcję przeprowadzenia pełnej konserwacji wszystkich kart bloku oraz rekonstrukcji oprawy, z zachowaniem w miarę możliwości oryginalnych elementów XV-wiecznej oprawy.

Prace restauratorskie poprzedzone zostały przeprowadzeniem niezbędnych badań mikrobiologicznych i fizykochemicznych. Karty poddano kąpielom wodnym i odkwaszającym oraz dalszym zabiegom mającym na celu wzmocnienie papieru i uzupełnienie ubytków. Złożone po konserwacji składki uszyto lnianymi

mi nićmi na 4 podwójne zwięzy rzemienne, odwzorowując dokładnie pierwotną technikę szycia. W zrekonstruowanej oprawie wykorzystano oryginalne deski oraz fragmenty zachowanej, zdobionej tłoczeniami skóry na powierzchni obu okładek, odtworzono także szyte kapitalki. Wtórny, pochodzący z późniejszego okresu grzbiet oprawy zastąpiono nową skórą, z której wykonano także lamówki przy brzegach okładek. Opracowując założenia konserwatorskie, planowano zrekonstruowanie zapinek w oprawie. Jednak brak jakichkolwiek śladów przy krawędziach tylnej okładki (odcisków i przebarwień w skórze, śladów po gwoździach lub metalowych bolcach) uniemożliwił odwzorowanie ich pierwotnej formy. W dostępnej literaturze dotyczącej zabytkowych opraw książkowych również nie znaleziono przykładu kompletnej zapinki, na podstawie której można byłoby dokonać rekonstrukcji. Zdecydowano wówczas o pozostawieniu w oprawie resztek zapinek w postaci, w jakiej dotrwały do naszych czasów, bez odtwarzania brakujących elementów. Po konserwacji obiekt został zabezpieczony pudłem ochronnym, w którym przechowywane są także oddzielone podczas prac elementy: wtórny skórzany grzbiet, oryginalne zwięzy i karteczki z zapiskami, odnalezione między kartami inkunabułu.

Dokładny opis przeprowadzonych zabie-

gów zawarty został w dołączonej do obiektu dokumentacji konserwatorskiej (opisowej i fotograficznej), prace zostały zakończone w grudniu 2004 r.

Trzecim, ciekawym zabytkiem dostarczonym do Biblioteki Narodowej z Chorwacji w październiku 2004 roku, był druk kartograficzny zatytułowany *Descrizione istorico-politico-geografica della provincie...*, wydany w Wenecji w 1770 r. i przechowywany w Bibliotece Muzeum Miasta Trogir.

Obiekt o wymiarach 27,5 x 20 cm zawierał 42 karty z papieru czerpanego zadrukowane tekstem oraz 4 mapy o wymiarach ok. 60 x 76 cm, złożone do formatu zbliżonego do wielkości kart. Druk posiadał oryginalną kartonową oprawę, połączoną z blokiem rzemieinnymi zwiezami.

Ogólnie obiekt zachowany był dość dobrze. W rozkładanych mapach widoczne były drobne reperacje i podklejone przedarcia oraz uszkodzenia konstrukcji szycia bloku.

Poza tym występujące w obiekcie zniszczenia miały charakter mechaniczny oraz chemiczny: przedarcia i ubytki papieru spowodowane żerowaniem owadów, liczne brunatne plamki i zbrązowienia papieru.

Biorąc pod uwagę stan zachowania oraz indywidualny charakter oprawy druku, podjęto decyzję o wykonaniu konserwacji zachowawczej, której celem było zabezpieczenie ist-

niejących uszkodzeń przed postępującą degradacją, z zachowaniem wszystkich oryginalnych elementów i autentycznej formy obiektu.

Oprawa, karty druku i mapy zostały oczyszczone, zbrunatniałe podklejenia uszkodzeń usunięte, drobne ubytki przy krawędziach kart oraz przedarcia map podklejono bibułami japońskimi. Blok ponownie uszyto i połączono z oprawą, odtwarzając pierwotną konstrukcję i sposób szycia składek. Wymienione zostały jedynie oryginalne, osłabione rzemienne zwięzy, które zastąpiono nowymi, wykonanymi z mocnej skóry. Po konserwacji druk zabezpieczono pudłem ochronnym. Wszystkie przeprowadzone zabiegi zostały dokładnie opisane w dokumentacji konserwatorskiej, dołączonej do obiektu. Prace zostały ukończone w czerwcu 2005 r.

Udział w tym przedsięwzięciu możliwy był dzięki zaangażowaniu Dyrekcji Biblioteki Narodowej oraz Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które w znacznej części finansowało całą akcję pomocy ratowania zagrożonych degradacją zabytków Chorwacji. Prace restauratorskie, dokumentacyjne i badawcze wykonywał dziesięcioosobowy zespół pracowników Zakładu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych BN. Szlachetny cel akcji dostarczył nam wiele osobistej satysfakcji, ale można mieć nadzieję, że także umocnił prestiż Narodowej Książnicy. ■

Biblia cum postillis po konserwacji, w pudle ochronnym z dołączonymi fragmentami oryginalnych zwiezów i skózanego, wtórnego grzbietu oprawy